

Байжігіт Ботагөз Сабитқызының
6D011800 – «Орыс тілі және әдебиет» мамандығы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін ұсынған
диссертациялық жұмысына
АНДАТПА

Тақырыбы: Постмодернизм әдебиетіндегі абсурд поэтикасы және оны жоғары оқу орнында оқыту әдістемесі (қазіргі орыс және орыс тілді проза материалдары бойынша).

Диссертациялық зерттеудің мақсаты - постмодернист жазушылардың, қазақстандық және ресейлік қазіргі заманғы прозаның өкілдерінің шығармашылығындағы абсурд поэтикасын зерттеу, сондай-ақ жоғары оқу орны тәжірибесінде абсурд поэтикасын зерттеу бойынша әдістемелік материалдарды әзірлеу.

Диссертациялық зерттеудің міндеттері:

- әдеби абсурд мәселесі бойынша теориялық және тарихи-әдеби дереккөздерге шолу және жүйелеу (абсурд пен мағынасыздықты ажырату, абсурдтың типологиялық сабақтастығы, нонсенс, алогизм, трагедиялық және сықақтың көркемдік категориялары және т. б.);

- модернистік және постмодернистік әдебиетіндегі абсурдистік бейнеліліктің өзгешелігін белгілеу (әлемдік мәнмәтін);

- абсурд поэтикасының элементтерін талдаудың ең тиімді формалары мен әдістерін белгілеу;

- қазіргі постмодернистік орыс және қазақстандық прозасындағы типологиялық сипаттамаларды, әдеби әмбебаптарды және абсурдистік бейнелі қатардың ерекшеліктерін белгілеу;

- қазіргі орыс және қазақстандық көркем мәтіндердің поэтикасындағы абсурдтың генезисі мен қызметін белгілеу;

- заманауи қазақстандық және ресейлік постмодернистік прозасындағы абсурд поэтикасының элементтерін әртүрлі көркемдік деңгейлерде (желілік, мотивтік, тілдік) талдау;

- ЖОО-да абсурд поэтикасын зерттеудің әдістемелік аспектілерін әзірлеу.

Зерттеу пәні: постмодернистік әдебиетіндегі абсурд поэтикасы, оның көркемдік қызметі мен идеялық-тақырыптық мазмұнмен шарттылығы; жоғары оқу орны тәжірибесіндегі көркем мәтіндегі абсурд поэтикасының элементтерін талдаудың әдістемелік аспектілері.

Зерттеу нысаны: постмодернистік және абсурд поэтикасының элементтері бар заманауи қазақстандық және ресейлік проза.

Әдеби шығармаларды зерттеудің **зерттеу әдістері** - реакция және психологиялық қорғаныс қызметін атқара отырып, авторлық мәтінге ығыстырылған және авторлық риториканы бұрмалайтын бұл таным механизмдерімен және бейсаналықпен жұмыс атқаратын инновациялық әдеби әдістер болып табылады. Бұл, ең алдымен, В.Рудневтің мәтін философиясы, Н. Н. Николаенко, Т. В. Черниговская, Р. Я. Режабек, В. П. Белянин және т. б. шығармашылығының психологиясы бойынша когнитивті зерттеулер сияқты әдіснамалық тұжырымдамалар.

Диссертацияда зерттеудің жетекші әдістері ретінде мәтіннің құрылымдық және компаративті талдауы, герменевтикалық әдіс қолданылды.

Зерттеудің әдіснамалық базасы. Әлемдік әдебиеттануда абсурдтың теориялық мәселесі Альберт Камюдің абсурддың мәні туралы ойлары мен М. М. Бахтиннің философиялық еңбектері, М. Эсселиннің 1961 жылы жарық көрген «Абсурд театры» кітабы және Д. Хармс пен обэриуттардың (Е. Н. Строганова, А. А. Кобринский, О. Л. Черноричская, Д. В. Токарева, О. Д. Буренина, М. Виролайнен, М. Ямпольский және т. б.) шығармашылығын зерттеуге арналған көп жұмыстар санынан бастап жеткілікті жақсы қарастырылған.

Абсурд мәселесі дәстүрлі түрде Льюис Кэрроллдың шығармашылығына және абсурдистік әдебиеттің дамуының жалпы еуропалық дәстүрлеріне байланысты ағылшын әдебиетінің материалында дәстүрлі түрде зерттеледі (Н. Малькольм, Дж. Фаррел, J. Flescher, E. Guiliano, G. Willis, L. Schweitzer, M. Heyman, E. Tarantino, С.А. Харламова, В.Ю. Чарская-Бойко). ТМД елдерінің ғылыми өрісінде, ең алдымен, Л.Щерба (Л. В. Сафронова, З. Р. Дохова, Р. Х. Урусов, Д. А. Самарин, Е. Л. Трахинин және т. б.) моделі бойынша сөйлеу абсурдын зерттеу тұжырымдамасы алға тартылуда. Қазіргі орыс әдебиеті материалы бойынша әдеби абсурдты зерттеудің психологиялық сараптамалық және когнитивті әдістемесімен байланысты жұмыстар (М. П. Марусенков, Л. В. Сафронова, О. Н. Зырянова), сондай-ақ жалпы теориялық сипаттағы шетелдік ғалымдардың еңбектері (N. Cornwell, W. Tigges) пайда болды.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы. Қазақстандық ғылымда алғаш рет осы зерттеудің нәтижелері қазақстандық әдеби материалында абсурд поэтикасын абсурдистік прозаның әлемдік үлгілерімен салыстырып, оның семантикасы мен қызметін анықтай отырып абсурд категориясын анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл диссертациялық зерттеу, Қазақстан жазушыларының постмодернистік прозасының поэтикасын талдаудың жаңа, әлі жеткілікті зерттелмеген аспектілері мен басымдықтарын аша алады. Осы зерттеуде ұсынылған ЖОО-да абсурд әдебиеттерді зерттеудің әдістемелік моделін жасау бірқатар аспектілер бойынша да ерекше болып көрінеді.

Қорғауға шығарылатын негізгі қағидалар:

1. Постмодернистік әдебиетіндегі абсурд поэтикасын зерттеу кезінде абсурдтық мәтіннің генезисі мен қызметін анықтауға болатын психологиялық сараптамалық және когнитивті әдебиеттануды қамтитын кешенді талдау әдісін қолдану ең тиімді болып табылады;

2. Кейіпкерлердің сөйлеу саласын талдау абсурд поэтикасының элементтерін түсіндіруде ең тиімді болып табылады, себебі тек сөйлеу олардың ішкі әлеміндегі «болмыстың ыдырауындағы» негізгі көрсеткіштердің бірі, ұжымдық және жеке психологиялық жарақаттардың көрінісі болып табылады;

3. Диссертациялық зерттеуде зерттелген абсурдистік бағыттағы шығармаларында келесі әдеби әдістер анықталды: шет тіліндегі сөздерді едәуір көп қолдану; шығарманың барлық мәтіні немесе жеке кейіпкерлердің диалогтарын жазуға болатын авторлық (ойлап табылған) жаңа тілі; кейіпкерлердің сөзінде көптеген неологизмдерді, бас әріптерді, математикалық есептерді, әртүрлі дыбыстық және лексикалық қайталауды, қосымша олқылықтар және т. б. пайдалану, бұл оқырман үшін шығарманы жартылай логикадан айырады, оны қабылдауды қиындатады және арнайы шифрды шешуді қажет етеді;

4. Көркем мәтінде абсурд поэтикасының элементтерін қолдану төмендегілердің салдары болып табылады:

- кейіпкерлердегі психологиялық ауытқулардың немесе олардың ішкі күйіне әсер еткен белгілі бір тарихи, әлеуметтік немесе жеке күйзелістердің бейнелері, бұл, өз кезегінде, абсурдтық әрекеттерді немесе ессіз сөйлеуді тудырады;

- кейіпкерлер ұшырайтын психологиялық зорлық-зомбылық (мүмкін, шығарманың авторы да, оқырманы да) (В. Сорокин, А. Ким, И. Одегов);

- жалпы қабылданған нормаларға наразылықтың бір түрі (эвфемизмдердің қызметінде), себебі абсурдтық кодтау «кейіпкер сөзін» және оқырман қабылдауын демократияландырады және авторды оның сөздерін дұрыс емес (қауіпті) түсіндірудің салдарынан босатады (В. Сорокин, А. Ким, Л. Петрушевская, И. Липкович, С. Липовецкий, И. Мандель);

5. Қазақстандық постмодернистік әдебиетінде жалпы әлемдік әдеби тенденциясымен қатар, абсурд поэтикасының әдіс-тәсілдері оның әмбебап сипаттамаларын көрсете отырып, көркемдік тұтастық құрылымында маңызды орын алады, сондықтан осы тақырып бойынша элективті курсты Қазақстанның орыс тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау Бағдарламасына әлемдік және қазақстандық мәнмәтінінде абсурд поэтикасын зерттеудің әдістемелік аспектілерін енгізу қажеттілігі өзекті болып көрінеді.

Зерттеу өзектілігі. Абсурд поэтикасы проблемасы бойынша бізге қолжетімді ғылыми көздерді шолып талдауы ХХ ғасырдың басындағы әдебиет материалында осы санаттың түбегейлі зерттелгенін көрсетті. ХХІ ғасыр шебінде абсурд поэтикасы салыстырмалы түрде аз зерттелген, ал қазақстандық әдебиетте мүлдем зерттелмеген.

Абсурдистік стильдің сөзсіз үлгілері өтпелі кезеңдегі ТМД әдебиетінде жеткілікті кең таралған және бұл құбылыс ғылыми түсінуді талап етеді. Бұл диссертациялық зерттеуде әлемдік әдебиетінің әлеуметтік және әдеби-тарихи мәнмәтінінде абсурд поэтикасы аспектісінде қазіргі орыс және орыс тілді қазақстандық әдебиеттер талданды, тарихи бұзылу мен ауысу кезеңіндегі отандық абсурдистік прозаның ерекшелігі мен әмбебаптығы анықталды.

ЖОО тәжірибесінде, абсурдистік бағыттағы шығармаларды, постмодернистік әдебиетінде жеке, терең зерттеу қарастырылмаған, бұл болашақ филолог-маманның құзыретіне кері әсер етеді, себебі белгілі бір шифрды шешуді қажет ететін абсурд поэтикасының элементтері бар шығармалар қазіргі әдеби процесте сирек емес. 6В01706 – «Орыс тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау» мамандығы бойынша ЖОО-ның тәжірибесінде осы мәдени құбылысты талдаудың барабар әдістемелік тәсілдерін анықтау да осы зерттеудің өзекті міндет болып табылады.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау: Диссертациялық зерттеудің қорытындысы бойынша 6 мақала жарияланды. Оның ішінде Scopus дерекқорында индекстелетін 2 мақала және ҚР ҒЖБМ ҒЖБ ССҚК ұсынған журналдарында жарияланған 2 мақала. Диссертациялық зерттеу тақырыбы бойынша «Жас ғалым» жобасы ұтып алынды.

Диссертациялық зерттеудің негізгі нәтижелері:

Абсурд - жазушыларға fiction жасауға, шындықтан алшақтықты білдіруге және оқырманда әртүрлі эмоционалды және зияткерлік талпыныстар туғызуға мүмкіндік беретін көркем мәтін поэтикасының маңызды элементі. Әдебиеттегі абсурдты зерттеу адам болмысының мәнін, әлемнің қайшылықтары мен қисынсыздығын жақсы түсінуге, сондай-ақ шындық туралы үміттер мен идеялармен ойнауға мүмкіндік береді.

Абсурд - бұл адам өмірінің қарама-қайшылығы мен мағынасыздығын, өмірдің мәні мен шындықтың табиғаты туралы іргелі сұрақтарға нақты жауаптардың

жоқтығын көрсететін философиялық тәсіл. Ол әлемнің логикалық және метафизикалық құрылымдарына күмән келтіре отырып, ұмтылыстар, үміттер мен шындық арасындағы алшақтықты көрсетеді. Абсурд әдебиеті әрдайым уақыт рухын бейнелейді, жазушылар жолықтыратын әлемнің ақылсыздығы мен хаосын көрсетеді. Бұл, әдетте, іс-тәжірибелер мен өзін-өзі көрсетудің жаңа формаларына жол ашатын дәстүрлі әдеби формалар мен нормаларға наразылық пен сынақтың көрінісі.

Мағынасыз мәлімдеме аксиологиялық тұрғыдан бейтарап, шындықта ешқандай қолдау жоқ, ол шын да, жалған да емес. Абсурдтық мәлімдемеге белгілі бір мағына енгізіледі, бірақ өзінің оксюморонизміне байланысты бұл сөйлеу әрекеті шындықпен байланысты емес, қисынсыз. Әдеби мәтіндерінде мұндай көркемдік тәсіл оқырман қабылдауын өзектендіру үшін қолданылады.

«Көгілдір шошқа майы» романындағы Сорокин кейіпкерлері келесіні жиі қолданады: толығымен бас әріптерден тұратын сөздер немесе тіпті тұтас сөйлемдер; В. Сорокин кейіпкерлерінің сөзінде бас әріптер күшті эмоционалды қозуды жеткізу үшін, сондай-ақ болып жатқан оқиғалардың немесе кейбір абсурдтық түсініктер мен ұғымдардың маңыздылығын көрсету үшін қолданылады; кейіпкерлер өздерінің ақылға қонбайтын сөздерінде бірнеше тілді қолданады: қытай, ағылшын, француз, орыс тілдері, бұл оқырманның шығарманы түсінуін қиындатады. Кейіпкерлер әр тілді белгілі бір мақсатта қолданады; кейіпкерлер жиі окказионализмдерді қолданады; сөйлеу кекештігі, қайталанулар абсурдтық әдістердің бірі болып табылады.

Л. Петрушевская «Пуськи бятые» ертегілер циклінде академик Л. Щербаның тәжірибелі тіл моделін қолданады. Оның кейіпкерлері ойлап тапқан тілде сөйлейді, бұл оқырманды қабылдауды қиындатады, мәтіннің мағынасын шешуді талап етеді. Жазушы ертегіде орыс тілінде жоқ түбірлерді қолданады, бірақ орыс тіліне арналған стандартты жұрнақтардың, аффикстердің және сөйлем мүшелерінің дұрыс орналасуының көмегімен мәтіннің мағынасын түйсікті түрде түсінуге болады.

Сондай-ақ, А. Ким «Кентаврлар кенті» әңгімесінде жартылай адамдардың диалогтарында жоқ (авторлық) тіл құрастырады, ол кейінірек «Жұмақтың қуанышы» романында кейіпкерлердің қарым-қатынас құралы ретінде қолданылады – «көріпкелдер». «Жұмақтың қуанышы» романында А. Ким сөйлеу абсурдының келесі әдістерін қолданады: кейіпкерлердің сөзінде оғаш, абсурдтық метафоралардың қолдануы, мәселен, «мохнатые бабочки онкологических надежд», «чувство венерического инцеста», «миллион квантовых торпедок» және т.б.; осы роман аясында ғана түсінікті аббревиатуралар; жеке авторлық неологизмдер; біртекті санаулар мен синонимдер; мәтінді баяулататын лексикалық қайталанулар, олқылықтар.

А. Жақсылықовтың «Сурикат үйі» романында қолданған абсурдистік тәсілдерінің ішінде мыналарды атауға болады: мәтінде абсурдтық ауқымына жететін біртекті санаулардың басым болуы; көптеген авторлық неологизмдер, қысқартулар, сөз тіркестері, метафоралар, оксюморон және абсурдтық түсініктер; романның хронотопы абсурдистік прозаның тәсілдеріне толы: бұл уақыт пен кеңістіктегі кванттық секірістер, бұлыңғырлық шындық пен ұйқының арасындағы шекараны өшіру; кейіпкерлер қатары абсурд тәсілдеріне бағынады, оларға келесіні жатқызуға болады: баяндаушы кейіпкердің айналуы; жануарларды, адамдарды, өсімдіктер мен саңырауқұлақтарды клондау, «Балақай-үйдін», адам-сурикаттың және т.б абсурдтық бейнелері.

Н. Веревокиннің психологиялық сараптамалық аспектіде қарастырылған «Гогольдің бас сүйегі» әңгімесіндегі абсурд поэтикасын талдау шығарма кейіпкерлерінің психологиялық ауытқуларын көрсететін абсурдистік сарынымен сүйемелденетін мәтінге кешендерді ығыстыру механизмін бақылауға мүмкіндік берді. Абсурдистік сарыннан басқа әңгімеде кейіпкерлердің психологиялық екпінін көрсететін бірқатар көркемдік элементтер анықталды: абсурдтық кеңістік, кейіпкерлердің абсурдтық және девиантты мінез-құлқы, абсурдтық жағдайлар және т.б. Бейсаналық құштарлықпен басқарылатын басты кейіпкер оларды беймаза, күйі мен параноидтық сандырақпен бірге жүретін өз іс-әрекеттеріне жұмсайды.

И. Одеговтың шығармашылық эволюциясында бас кейіпкердің бейнесі нарциссизмнен оның келесі кезеңіне - мегаломанияға ауысады. Компенсаторлық түрде өзінің тұлғасын/денесін барлығын жарататын Құдайдың бейнесіне дейін кеңейте отырып, Нарцисс мегаломаникалық белгілерімен өзінің аса маңыздылығын нарциссистік жараларды емдеу арқылы жүзеге асырады - ұнамсыздық пен бағаланбаушылық, осылайша белгілі бір психологиялық нормаға оралуға тырысады.

Бұрынғы қазақстандықтардың, ал қазір американдық эмигранттар И.Липковичтің, С. Липовецкийдің және И. Мандельдің түс жорамалы жанрында жазылған «Морфей және Орфей. Түспен және рухымен: куәгерлердің түс көруі мен өлең жазатындардың түсініктемелері» атты шығармасы авторларға эмиграцияның/бастаманың психологиялық жарақатын басынан өткізуге көмектеседі, көбінесе жаңа мәдениетінде нығайып және алынуына бұрын болатын ішкі хаос пен кейіпкерлердің мазасыздығын тудыратын ауыр мәртебелік өтпелінің бейсаналық процесін.

Осы диссертациялық зерттеуде 6В01706 – «Орыс тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау» білім беру бағдарламасы бойынша әзірленген және сыналған «Постмодернизм әдебиетіндегі абсурд поэтикасы» элективті курсы аясында ЖОО-да абсурд поэтикасын оқытудың әдістемелік жүйесі М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті базасында өз тиімділігін дәлелдеп, ЖОО-ның оқу үрдісінде жеткілікті табысты қолданылды.